
Samuilo ALKALAJ

DNEVNIK,
pisan za vreme II svetskog rata

– Odlomci –

Samuilo Alkalaj je rođen 21. februara 1887. godine u Smederevu od oca Avrama, učitelja, sveštenika, i majke Berte. Imao je petoro braće – Arona, Davida, Isaka, Mošu i Nisima i dva brata koji su umrli odmah po rođenju. Braća su rođena u Beogradu.

Iz braka sa Lepom (Ermozom), rođenom Afar, ima sina Alberta i ćerku Buenu (Bertu), koji žive u Sjedinjenim Američkim Državama. Albert je poznati i cenjeni slikar.

Autor je dnevnik vodio u godinama u kojima je bilo najteže sačuvati svoj i živote članova svoje porodice.

Beograd, 6/4/41. Uzbuna u 3 časa ujutro. Sedimo u stanu kućevlasnika Isaka Tuvija i pričamo. U 5 časova uzbuna završena. Vraćamo se u stan i svlačimo, nedelja je, možemo spavati celo jutro. Nasumce otvaram radio. Slušam proglas nemačkom narodu. Objavljuju rat Jugoslaviji. Saopštavam novost ženi i kćerki. Ali one umorne, zaspale. Budan čekam. Oko 6,30 časova ponovo uzbuna: sada praćena pucnjavom. Beograd je napadnut nemačkim avionima. Budim ženu i ćerku. Brzo silazimo u podrum, gde se već okuplja komšiluk. Čuju se brojne detonacije. Ulaze kod nas ranjenici. Prolazi tako prvi talas. Neki poznanici prolaze ulicom i saopštavaju imena žrtava. Pozorište u plamenu.

Nastupa zatim drugi talas, još jači. Zgrade oko nas pogođene bombama. Žene vrište i padaju u nesvest, među njima i moja

ćerka. Ljudi blede. Vratar i Tuvijev radnik, obojica Nemci, teše nas da napada više neće biti: trebalo je kazniti Beograd zbog demonstracija 27. marta.

Za ručak malo hleba. Vode nema. Nužnici već zapušeni i zadah se širi. Žandarmi sprečavaju pljačkanje radnji. Oko 2 časa po podne odoh do banke, praćen služavkom. Ulice puste, hotel „Srpski kralj“ i nekoliko pogođenih radnji u Kralja Petra ulici, mahom jevrejskih, gore. Stojim nemoćan pred zatvorenom bančinom kasom. Vraćamo se. Moramo misliti na prenoćište, jer svi ne možemo u podrumu. Iznenada dođe jedan auto po komšinicu, gospođu Štajner. Svi mole šofera da ih poveze, ali on pristaje da vozi samo nas. Moramo poći odmah, bez stvari. Htedoh da ponesem bar spremljeni kofer iz podruma. Ali ga u brzini ne nađoh – neko je na njemu sedeo. Žene su me hvatale za ruke ne dajući mi da pođem. „Povedite i mene, hoću i ja s vama!“ Jedva se otrgoh obećavajući da ću im poslati ista kola. Ostavismo tako kuću punu svega. Dok auto juri ulicom Kralja Aleksandra ka Grockoj, odjekuju pucnji.

U Grockoj naiđe Mirko Polak sa porodicom, na kolima za prenos drva. Svi garavi, prašnjavi. Kuća nad njima srušena. Jedva se živi izvukli kroz podrumski prozor. Posle kratkog ustezanja Mirko pristaje da noćimo u Grockoj, ali da sutradan nastavimo put zajedno za Arandelovac. Jedan seljak ponudi nam noćište. Iz njegove avlije gledamo kako Beograd gori po noći.

7/4/41. Grocka. Seljak nas budi izjutra, jer je uzbuna. Na Dunavu, kod pristaništa, potopljena jedna lađa. Polazimo preko brda sa puno drugih izbeglica, što dalje od Dunava. Celoga dana se lomimo po seljačkim putevima izbegavajući glavni drum. Nemački avioni prelaze iznad naših glava. Iznenaduje nas kiša. Pokisli do kože, stižemo pred veče u Dubonu, gde noćimo kod jednog seljaka.

8/4/41. Nastavljamo put po blatu. Prelazimo Mladenovac, pust, ali malo oštećen bombardovanjem. Dalje, na putu za Arandelovac, stiže nas vetar praćen susnežicom. Polusmrznuti stižemo i teškom mukom nalazimo stan u banji.

10–12/4/41. Odmor u Arandelovcu, u kome se oseca rat. Nema namirnica, sve su radnje zatvorene, kafane pune vojske, ulice pune iz-

beglica. Na prvi dan Pesaha, naš se ručak sastojao od parčeta šećera s hlebom koji nam je drugarica Mariška Koen na silu dala.

Aprila 12. pred večer rasprostre se glas o ulasku Nemaca. Opšti strah. Prenoćismo po tri porodice zajedno, obučeni, budni.

13/4/41. Laknu nam jutros videći naše vojnike spremne da krenu. Savetujem prijatelja Nisima Koena i pašenoga Avrama de Majo, da krenemo sa porodicama ka Bosni. Odbijaju. Dokopavamo se vojnog voza za Lajkovac. Neki vojnici saopštavaju nam da su Nemci ušli u Beograd sa juga.

14/4/41. Putujemo ka Užicu da bismo stigli do Sarajeva. Voz sve duži i sve sporiji. Svaki čas uzbuna, jer preleću nemački avioni.

U noći stižemo do Pala, gde nam kažu da je Sarajevo bombardovano. Zato smo odlučili da siđemo. Jedva smo našli prenoćište. Lupajući na vrata jednog letnjikovca, u kome je prošlog leta stanovala g-đa Polak, neko me zovnu po imenu. Iz mraka se pojavi glava nekog seljaka, koji upita: „Ko je tu Alkalaj?“ Moja žena mu reče. „Hteo bih da učinim nešto za vas, jer me je dr Bukus Alkalaj (moj najstariji brat) spasao u Vojnoj bolnici kada sam služio vojsku“.

15/4/41. Teškom mukom nalazimo malo hrane. Pukovnik koji stanuje pored naše sobe, savetuje nas da idemo u Sarajevo: „Idite i izgubite se među vašima. Savetujem vam kao prijatelj“. Rastajemo se od g-đe Polak, koja nam saopštava da joj je stigao muž kamionom, da kreću ka Užicu i da samo nas mogu da povezu. Na preklinjanja Simone Romano da je ne ostavljamo, rešili smo da idemo sa njima u Sarajevo i polazimo odmah na stanicu. U daljini, videh grupu oficira. Pomislih – možda je David¹ među njima. Naidoh na starog dr Kujundžića iz Beograda, po čijem se savetu, umesto za Sarajevo, vraćamo ka Užicu.

Silazak sa voza kod Ustiprače. U mraku ne vidimo ništa. Očajavamo. Iznenadno približi mi se neki oficir, pa zapita šta radim u mraku. „Čekam voz za Užice“. „Užice je u neprijateljskim rukama“, odgovori. „Šta da radimo sad!?“; povikah očajan. „Hoćete li da pođete sa mnom u Crnu Goru?“ „Vrlo rado“. Oficir Bojović naredi nekim mladićima, naoružanim puškama,

¹ Brat David Alkalaj, rezervni oficir, Drugi svetski rat proveo u Nemačkoj kao ratni zarobljenik.

da doguraju jedan prazan vagon, koji se časkom napuni. Uskoro voz krenu put Pljevalja, ali se zaustavi kod Rudog.

16/4/41. Rano izjutra, kapetan Bojović posla svoje naoružane ljude na drum i ovi uspeše da dovedu tri prazna kamiona. Brojne izbeglice ih začas napuniše. Nisam nikad sanjao da ću svojim očima videti gorostasne Komove i proći dolinom Lima.

U nekoj drumskoj mehani reče mi neki stari Crnogorac: „Vide li, gospodine, ovakve propasti ne bi od Kosova!“ Mrtvi umorni, u mrkli mrak stižemo u Kolašin.

17/4/41. Susret sa nekim nemačkim Jevrejinom. Savetuje da ostanemo u Kolašinu i sačekamo Italijane. Ergas, naš saputnik, hteo bi ka Peći, ali nam kapetan Bojović saopšti da je napadao sneg na Čakoru i da se ne može preko. Ustupa nam jedan kamion i savetuje da idemo ka italijanskim trupama. Poljubismo se bratski, dajemo jedan drugom adrese, u nadi da ćemo se uskoro videti. Krenusmo ka Podgorici, ispred koje vidimo logor italijanske vojske. Ne smedosmo ući u varoš, nego skrenusmo ka Nikšiću. Srećemo našu vojsku u rasulu.

Pred noć stižemo u Nikšić, pun naše vojske i izbeglica, još neokupiran. Savetovaše nas da krenemo dalje, jer će naš kamion biti rekviriran. Idemo dalje ka Trebinju, gde je naš saputnik, mladi Armand Amodaj imao nekog rođaka, dr Levija. Noć nas zatiče na kaljavom drumu.

18/4/41. Dolazak u Trebinje. Varoš od juče okupirana. Pred stanom dr Levija ogromna gužva. Jedan italijanski vojnik upita: „Ko ste, imate li oružja?“ Natucah jedva: „Mi smo siromašne izbeglice iz Beograda“. „Ne silazite, idite, tu je revolucija“. Zapitah nekog čoveka u čemu je stvar. Ovaj mi objasni da se narod skupio i traži brašno iz vojnog magacina. Objasnih vojniku kako mogah, i on nam dopusti iskrcavanje. Dr Levi nam nađe stan i preporučio hotelijeru, Nemcu, da nam dâ hranu.

16/5/41. Ostasmo u Trebinju mesec dana. U varoš je pristizala zarobljena naša vojska koja je upućivana dalje za Albaniju i Italiju. Jednog dana u gostionici videh veliki broj naših viših oficira. Ergas mi reče da su došli iz Skoplja.

Život u Trebinju tekao je bez zanimljivosti. Svi su naši vojnici poslani u ropstvo, a oni koji su rodnom iz krajeva koji su obrazovali “Nezavisnu Hrvatsku“, puštani su kućama. Sve

smo vreme u Trebinju provodili sa porodicom Ergas, našim saputnicima iz Arandjelovca. Sa njima je bio neki mladić Jevrejin, koji odluči da se vrati u Beograd, da se raspita za Ergasovu radnju. On se vrati posle nekoliko dana i donese nam Albertovo² pismo pisano u zarobljeničkom logoru u Kumano-
vu. Pismo je bacio preko ograde moleći da se nekako dostavi meni. Ono je došlo do ruku Aronove³ žene Finike. Albert takođe brine za nas, stvari je izgubio. Po istom mladiću mu poslamo novac, rublje i hranu.

17/5/41. Oдох u Dubrovnik gde nađoh veliki broj Beograđana. Izjutra na kapijama osvanuli kukasti krstovi. Bez razmišljanja, uzimamo auto i krećemo preko Dubrovnika za Herceg Novi. Tu naiđosmo na velik broj poznanika i na prijatelja Mošića. Uzimamo stan u Topli, van varoši. Lepa soba i još lepša bašta. Gazdarica dobra, stara žena po imenu Nasta Špirtović, sa ćerkom Mikom, neudatom, i Milenom, udatom za Hrvata, ali dobrog Jugoslovena, po imenu Martin Sager. Plaža je blizu kuće, koja je na samom drumu.

22/6/41. Nedelja. Oдох na pijacu u Herceg Novi, ali ne nađoh ništa. Pri povratku, jedan advokat iz Zagreba saopšti mi da su Nemačka i Italija objavile rat Rusiji. Nisam odmah verovao. „Ako je ta vest tačna, pobeda je naša“ – rekoх.

21/7/41. Sve vreme pristižu izbeglice i pričaju da Jevreji u Beogradu moraju na prinudni rad. Saznaдох da je obešen moj kuzen Alfred Hason mlađi, čiji je brat lekar u Herceg Novom. Preklinjao sam ljude da mu ne kažu ništa. U Crnoj Gori izbila pobuna. Propali pokušaji da se osnuje zasebna Crna Gora. Oseća se nezadovoljstvo u Herceg Novom prema Jevrejima jer „poskupljujemo život“, plaćajući cene namirnica koje oni prodaju.

22/7/41. Iznenađno nas hapse noću. Oduzimaju nam sav novac.

23/7/41. Praćeni velikim brojem karabinjera vode nas kamionima u Kotor, gde će nam, kažu, vratiti oduzeti novac. Ali umesto u Kotor, ukrcavamo se na brod „Aleksandar“ u kome nalazimo

² Sin Samuila Alkalaja, poznati slikar, živi u SAD.

³ Brat Samuila Alkalaja Aron Alkalaj takođe preživeo Drugi svetski rat u nemačkom ratnom zarobljeništvu.

puno Crnogoraca, žena i dece i neke hercegnovske omladince. Svi su smatrani komunistima. Spavamo na podu trpezarije.

24/7/41. Prelazimo na brod „Kumanovo“, koji staje pred Tivtom. Postupanje broskog osoblja mnogo bolje. Dobivamo kabine. Kotorska opština ili Kolo srpskih sestara šalje nam hranu.

26/7/41. Patimo od vrućine: nemoguće je spavati u kabinama. Spavamo na stolovima u salama broda. Najzad brod krenu. Još jednom gledamo Herceg Novi...

27/7/41. Iskricali nas u Draču, utovarili u velike i lepe autobuse i pravo za Kavaju. Strpali nas u jednu veliku štalu s krevetima, po tri jedan iznad drugog. Đubreta na sve strane. Kuknjava žena i plač dece, naročito onih što verovahu da idemo u Italiju. Vode i nužnika nema. Od ogromnih buva ne može se ni stajati, ni ležati.

28/7/41. Preduzima se generalno čišćenje logora, a naročito štale. Italijanski oficiri i vojnici, juče strogi, danas ljubazniji i predusretljiviji. Žale se da moraju živeti u Albaniji pod tim uslovima. Iznosimo puna kola đubreta. Bilo je pacova i žaba. Kako-tako smeštamo se: ljudi odvojeni od žena i dece. Muva napretek.

2/8/41. Kiša pretvara logor u pravu kaljugu. Hrana: supa sa makaronima, konzerve i ječmena kafa izjutra. Sve je dosta ukusno. Na naše molbe, dopušta nam se da jedan čovek ide van logora radi nabavke svežih namirnica.

5/8/41. Nastavlja se čišćenje logora, ali nas guši prašina koju dižu kamioni koji prolaze pored putem. Podignut je zaseban pokriven nužnik za žene. Danas stigao veliki broj Crnogoraca, koji je zasebno smešten. Pričaju da je pobuna u Crnoj Gori ugušena.

9/8/41. Danas po podne, učim italijanski sa dr Bauerom. Moja ćerka dolazi sa šetnje i poziva me da pođem sa njom. „Izađi u šetnju, tata, izađi“, navaljuje ona. Sinu mi za čas u pameti da je možda stigao Albert. Zamolih Bauera da me izvini, i tek što se našoh sam sa ćerkom, upitah je: „Gde je?“ „Ko?“ „Albert“. „Otkud znaš?“ „Slutim, zašto bi me inače zvala?“ „Videla sam ga ispred logora“. „Samog?“ „Jeste“.

Približavamo se kapiji logora. Jedan je oficir razgovarao sa internircem Rafom Konfortijem, zatim mi se približi i reče: „Vi ste Alkalaj?“ „Da“. Onda naredi jednom vojniku da me

prati i prisustvuje razgovoru. Pridruži se i Rafa. Tek što se pojavismo, Albert izađe iz zaklona: bio je iza jednog debelog drveta. „Nemoj reći da sam ti sin“, reče. Rukovasmo se. Zapitah ga zašto je došao. Na brzu ruku mi ispriča da su Nemci u Beogradu streljali 101 Jevrejina, među kojima i Mikicu B. Arona. Albert je sa drugom Šalomom pobegao sutradan.

Kao za inat, Lepa nije prestala da razgovara sa osobama koje su bile oko nas.

Ali se odjednom pojavi Avram Alađem, približi se mojoj ženi i rače joj: „Lepa, ne kažeš ništa da ti je došao sin“. „Sin, kako?“, moja se žena zagrcnu i onesvesnu. Jedva je povratismo i ona plačući poče da mi prebacuje što od nje krijemo dolazak sina. Umirih svet rekavši da ću sutra opet videti sina, ako uspem da iziđem sa Ergasom na pijacu, da zamenim Halera koji je bio bolestan od malarije.

10/8/41. Uspeh da iziđem sa Ergasom praćeni vojnikom. Trebalo je naći izgovor da se od njih udaljim, dok će Ergas kupovati zeleniš. Zamolih ga da mi dopusti da odem da mokrim. Potrčah glavnom ulicom. Uđem kod jednog krojača, ali mladić u radnji ne zna italijanski. Sretoh dva karabinijera i zapitah ih gde je klozet. Pokazaše mi mesto udaljeno preko 200 metara. Pođoh, ali nigde nema firme Samuela Hajima, krojača. Iziđoh skoro van varoši. Zapitah jednog drugog prolaznika. Nije imao pojma. Najzad zapitah trećeg prolaznika, i to srpski: „Ima li ovamo koji krojač?“. Znao je malo „makedonski“, ali nije razumeo reč krojač. Jedva se objasnismo i ja nastavih put. Pored puta nije više bilo kuća. U daljini videh neku polusrušenu džamiju. Pomislih na stražara koji nas je dopratio do pijace. Preda mnom je bila njiva. Vratih se. Ergas mi reče da je stražar neprestano pitao gde sam. Izvinih mu se.

11/8/41. Rafa Konforti, koji je vršio dužnost pisara, reče stražaru da me odvede kod krojača Samuela Hajima, da izaberem štof za Rafine pantalone. Uđosmo u radnju i Ergas, kada saznade da je sa Krfa, upusti se s njim u dugi razgovor na grčkom, u cilju dobijanja vremena, a u nadi da će se moj sin pojaviti. Ostaviše me samog. Tada mi krojač reče da je Albert u Draču i da će sigurno doći.

- 12/8/41. Zabranjuju nam izlazak u varoš. Lica oficira mračna. Dolazi major-komandant i naredi da se svi skupimo. Održa govor, da ima dokaza da smo pokušali da dođemo u dodir sa spoljnim svetom.
- 13/8/41. Albert je uspeo da uđe u logor i da razgovara sa nama.
- 26/8/41. Zbog vrućine, prljavštine i smrada od latrina, zbog neizvesnosti našeg položaja, nastaje sve veća nervoza. Sukobi za svaku sitnicu. Po savetu komandanta, svi pišu molbe za premeštaj u Italiju. Najpre odbijam da to činim, nalazeći da je „budžak“ u Kavaji najbolji za nas Jevreje, u tome momentu. Ergas mi reče da je Albert stigao u Split, što se vidi iz karte koju je jedina jevrejska firma u Draču primila od Nisima Rusoa.
- 30/9/41. Septembar prošao a da se naš položaj nije izmenio. Kada je kiša, u logoru je strašno. Ne može se napolje, a unutra nema mesta za sve. Oboleli se šalju u bolnicu u Tiranu ili privremeno u ambulantu. Stigao je jedan telegram, koji nam je pročitao pod uslovom da ga saslušamo mirno, bez odobravanja ili negodovanja: „Duče je uslišio molbe Jevreja, da budu premešteni u Italiju, u mesto koje će se odrediti“. Nastalo je opšte veselje, ali posle nekoliko dana obuze nas očajanje. Moj sin Albert stigao u Padovu. Pisao mi da u Splitu nije dobio ni pet para.
- 5/10/41. Svi čekaju na polazak koji se neprestano odlaže, jer „nema lađa ili konvoja“.
- 6–8/10/41. Napuštamo Kavaju i ukrcavamo se na lađu. Preko Barija stigli smo u logor Feramonti di Tarsia, u Kalabriji. Dočekao nas je direktor logora sa jednom grupom Jugoslovena, mahom Jevreja. Porodice su dobile zasebne sobe, samci su ušli u sobe u kojima stanuju po 25 do 30 ljudi, ili žena, zasebno. Logor je podignut na jednoj isušenoj močvari. Veliki je, ali se još proširuje građenjem novih zgrada. Ima obilno vode. Električna svetlost ograničena. Svuda okolo bodljikave žice i straže.
- 10/11/41. Ostao sam bez novca, a u logoru se ne može ništa bez para. Svaka se usluga plaća odmah. Nije kao u Kavaji, gda je postojao pojam o zajednici. Ima nas preko 1000 interniraca poreklom iz svih zemalja. Govore se svi jezici, najviše nemački. Nemački Jevreji vode glavnu reč u logoru. Postoje dve sinagoge: jedna za ortodoksne. Postoji i škola za decu, na nemačkom jeziku. Zanatlije obavljaju svoje zanate sa uspehom. Naš dola-

zak izazvao je skupoću mnogih artikala, i za to nam se stalno prebacuje. Prepirke i svade su vrlo česte, ali se sve završava na miru. Postoji i sud, da sporovi ne bi išli pred italijanske vlasti. Zatekli smo veliki broj Jugoslovena, ali ni jednu porodicu.

25/11/41. Albert mi je pisao da je kupio u Milanu zimski kaput i ode-
lo i da dobro živi u Padovi. Zatim je začutao, ne piše više...

25/12/41. Iako smo na jugu, hladno je. Dadoše nam po još jedno ćebe.
U međuvremenu, neki iz naše grupe uspeše da iziđu u „confi-
no libero“. Prvi Dača Azriel sa porodicom, zatim oba Bauera,
itd. Moj Albert je u zatvoru u Vićenci. Pisao mi je jedan nje-
gov drug iz Padove: kao došao Albert u Italiju da nas traži, pa
kad je saznao da smo u Feramontiju, prijavio se kvesturi u Vi-
ćenci i tražio da dođe k nama. Niko ne zna šta se u Beogradu
dešava sa našima.

30/1/42. Od dr Leona Koena, koji je uspeo da se prebaci iz Beograda,
primih iz Abacije kartu. Javlja da se Bukus i Nisim, moja bra-
ća, nalaze u logoru kod „Topovskih šupa“ u Beogradu. Nisim
je operisan od čira u stomaku i sada je zdrav. O bratu Rafailu
ne zna ništa.

2/2/42. Danas predveče stiže Albert, na veliku našu radost. Saznajemo
koliko je propatio u nemačkom ropstvu, kako se spasao, do-
šao u Beograd, tamo radio i najzad pobegao u Albaniju.

1/4/42. Naš život se menja. Razvili smo prepisku sa prijateljima, koji
su izišli iz logora i sa onima koji su internirani u Italiji. I sa
zarobljenom braćom, razume se. Braća dobijaju pakete iz Be-
ograda i vesti od svojih. Bukus je lekar ženskog logora na Saj-
mištu. Nisim je lekar bolnice⁴ u Domu Jevrejskog ženskog
društva na Dorćolu.

U logoru se nalazi čuveni nemački slikar Fingesten. Albert
postaje njegov đak. Logor je povećan dolaskom izbeglica sa
Rodosa. To su Jevreji iz Slovačke⁵, koji su pre dve godina Du-
navom prošli pored Beograda za Palestinu. Na Jegejskom mo-
ru pretrpeli brodolom, spasli se na neko pusto ostrvce i tamo
ih je posle više dana otkrio jedan italijanski avion. Italijana-
ske vlasti su poslale lađu koja ih je iskrcala na ostrvo Rodos i

⁴ Bila je to bolnica za Jevreje. U druge bolnice nisu primani.

⁵ Videti svedočenje Fride Mel u „Mi smo preživeli 2“.

tamo ih internirali. Vlasti su im išle na ruku. Isto tako došle su dve grupe Grka: iz Tripolisa i iz stare Grčke. Internirani su i Kinezi, mahom posluga sa trgovačkih i putničkih brodova. Oni su razvili pranje rublja u logoru.

30/6/42. Dve moje molbe za „confino libero“ odbijene. Skoro više od polovine kavajske grupe otišlo iz logora u razna mala mesta Italije. Jedan industrijalac, Jevrejin iz Milana, koji često dolazi u logor Feramonti i pomaže neka lica, savetuje da se logor ne napušta, jer je u njemu jevrejska sredina sa jevrejskim životom. Mirka Daviča tražio Gestapo. Vlasti ga smestile najpre u ambulantu a potom ga premestiše u bolnicu u Kozenci, ali ga karabinjeri izvukoše i odvedoše Nemcima.

30/11/42. Meseci su protekli. Dobili smo „confino libero“ za provinciju Pezaro, kraj Jadrana. Od prijatelja u njoj su: dr Gruen i Geza Gedalja. Od naših ostalo je u logoru vrlo malo, mahom u IX baraci. Mnogi su uspeli da se prebace za Španiju. Dolazak Himlerov u Rim. Uplašio je mnoge da je došao da traži deportovanje Jevreja iz Italije. Logorski pop je putovao u Rim da se raspita, pa je posle kazao da treba održati molitvu zahvalnosti Bogu, što je opasnost po Jevreje prošla.

20/12/42. Napustili smo Feramonti 17. decembra i krenuli za Pezaro. Ogromna navala po vozovima. Praćeni smo agentom policije. Da nije bilo njega, ne bismo mogli ući u vagon. Maćerata Feltria je mesto naše konfinacije.

U Maćerata Feltria zatekli smo Gezu Gedalja, koji nam je pomogao da se smestimo u hotelu „Feltria“, jedinom u tom malom, planinskom mestu. Ubrzo smo upoznali ostale internirce: dr Majerona, advokata iz Ljubljane, i dr Levija, advokata iz Genove, i neke žene, od kojih jednu Jevrejku iz Trsta.

1/1/43. Sinoć smo proslavili Novu godinu. Roditelji dr Levija došli iz Đenove da posete sina, častili kolačima, hotelijerka donela penušavo vino. Pevali smo „Hatikvu“, po želji oca dr Levija. Svi smo ohrabreni englesko-amerikanskim uspesima u Africi.

11/1/43. Došao nov internirac, grof iz Firenze. Veoma inteligentan starac, ali jako zaplašen. Dođe mu u posetu žena, Engleskinja, malo gluva. Dr Majeron nam daje časove iz engleskog. Braća mi šalju novac još od oktobra iako im pisah da to ne čine.

28/2/43. Bio inspektor iz Pezara i obećao premeštaj za Pergolu. Ja i žena bili tamo i našli stan. Sekretar opštine bio vrlo ljubazan. Rekao je da se čudi što Jevreji ne prelaze u hrišćansku veru. On smatra Jevreje za vrlo inteligentne ljude i ne može da razume zašto ne napuštaju veru zbog koje toliko pate.

16/3/43. Juče dođosmo u Pergolu. Od interniraca zatekli dva Jevrejina: dr Marka Hantvurcela, apotekara, poznanika iz Feramontija, i Lea Birnbauma iz Frankfurta na Majni.

30/4/43. Svugde je ozelenilo. Naša glavna zabava su duge šetnje. Stanovništvo nas ne izbegava, ali je nama neprijatno da stupamo u razgovor pošto se na nas pazi. Srećom, dobavljamo knjige i čitamo.

31/7/43. Bilo je uzbuđenja povodom pada Musolinijevog režima, ali se to brzo stišalo. Badoljo nastavlja rat na italijanskom tlu. Vazдушna bombardovanja stvaraju paniku u građanstvu. Svi slušaju Radio-London.

Sav trud da dobijemo kakav izveštaj o sudbini snaja, odvedenih iz Beograda – uzaludan. Mislim na ono što je pričao jedan mladi poljski Jevrejin u Feramontiju: da su vozovi donosili u Poljsku Jevreje iz Francuske i Belgije ugušene na putu.

30/9/43. Nemci okupirali Italiju. Savetujem porodicu da bežimo, ali Lepa neće da čuje.

1/12/43. Danas na ulici sretoh Mišu Adlera. Reče mi da je u bekstvu. U Pezaro je stigao nalog za hapšenje Jevreja, ali ne zna da li se to tiče i interniranih. Ima lažnu građansku kartu koju mu je Geza nabavio za 100 lira. Savetuje da i bez dokumenata odmah krenemo za Rim, jer je najlakše sakriti se u velikoj varoši. Ostali smo zbunjeni.

2/12/43. Izjutra dođe Aldo i saopšti da je na radiju dat nalog za hapšenje Jevreja. Ali, naravno, ne zna da li se to tiče i interniraca. Posle podne dođe k nama neka gospođa koja nas je preklinjala da bežimo gde znamo.

Odmah smo počeli da spremamo nešto stvari. Zatim naiđe momak sa pošte, tražeći Marka Hantvurcela. Malo docnije naiđe Marko, saopštavajući nam da je stigla depeša da se svi Jevreji uhapse.

Odmah krenusmo putem za Monteseke. Išli smo uzbrdo, kad začusmo korake za sobom. Skrenusmo brzo u šiprag kraj puta misleći da su to karabinijeri na biciklima. Ali neko viknu: „Alberto, Alberto“. Bio je to Kamerini sa dva zeta. Bili u Pergoli, našli kuću zatvorenu, pa pošli u Monteseke. Saopštismo im šta smo doznali i savetovali da iste večeri napuste Monteseke pošto svi u Pergoli znaju da je tamo uzeo stan. Kamerini nije pristao da pođemo sa njima, pošto ih ima već mnogo. Savetovao nas je da prenoćimo u Sterletu i da krenemo dalje. U jednoj kući kraj puta nađosmo prenoćište.

3/12/43. U zoru krenusmo ka Kaudinu, gde Kaverni, trgovac iz Pergole, ima kuću. Ja i žena morali smo se odmarati na svakih 100 metara. Iako je bilo hladno, oblivao nas je znoj. Albert je znao samo to da ja kuća pod brdom Sant Andelo. Videsmo neke dečake i odvedoše najpre Alberta u kuću, a posle stigismo i mi. Seljak Santino nije imao ključ od stana a nije mogao da nas pusti bez gazdinog ovlašćenja. Jedan mladić, mlinarev sin, odjuri biciklom u Pergolu, noseći Albertovo pismo Kavernijevom sinu. Tek posle podne donese odgovor da bi bilo opasno useliti se u kuću jer je u njoj bio sakriven jedan njihov rođak, oficir. Onda smo pozvali popa Don Domenika Roga, kome kazasmo da smo begunci Jugosloveni. Zamolismo ga da nam preporuči neki stan kod seljaka. Vrlo ljubazan mlad sveštenik nam reče da idemo kod Bokanera, seljaka, čija je kuća štrčala na brdu kao zamak. Ali nam domaćin, ni na najveće molbe i navaljivanja, ne dade gostoprimstvo, pošto su mu zidari opravljali kuću. Preporučio nam je da odemo kod seljaka Bučija. Pođosmo preko raskopanih njiva, nizbrdo. Albert je morao da pridržava majku da ne padne u blato. Već je bio mrak kada dođosmo do Bučijeve kuće. Kada smo mu rekli da nas popa šalje, primi nas srdačno.

4/12/43. Danas je neki katolički praznik. Lepa je dobila krvarenje, ostala je da leži. Molim seljaka da nas ostavi za koji dan.

10/12/43. Polazimo iz Bučijeve kuće. Don Domeniko dao je imena popova u San Đani, da nam pomognu naći stan. Stajemo umorni pred kućicom na drumu i molimo za gostoprimstvo. Žena odbija jer nema mesta. Albert i Marko odoše do popa. Žena nam najzad iznese stolice i posle nam dopusti da uđemo u kuj-

nu da se grejemo. Naide i muž i reče da nas ne odbija iz zlobe nego zbog teskobe. Ponudi nam štalu.

20/12/43. Pođosmo ka San Stefanu. Ali prođe neka žena i reče da su fašisti došli da ubiju tri Jevrejina, koji su kod njene rođake stanovali. Albert i Marko odoše da traže stan po okolnim mestima i do Don Domenika, zbog lažnih legitimacija. Prekjuče navratio Don Domeniko do nas. Nije mogao nabaviti dokumenta. Juče se vratiše Albert i Marko. Rezultat njihovog puta: Buči je pristao da nas primi ponovo ali samo za 10 dana, s tim da po mraku uđemo u kuću i da iz sobe ne izlazimo danju. Lepa ne može da korača.

21/12/43. Tek što smo pošli, poče kiša. U selu Čameranu sklonili smo se u jednu kuću. Tamo su nas poznali i rekli da smo pre dve nedelje prošli ovim putem. Morali smo dalje. Pljusak, blato do kolena. Zamolismo da uđemo u štalu jedne kuće dok prestane kiša. Domaćin nas zaustavi na večeru i prenoćite.

1/1/44. Proveli smo Božić zajedno. Sinoć proslavismo Novu godinu. Ja sam bez sna. Gde da idemo, jer eto i deset dana protekli, a mi ne znamo gde da idemo. Siromah Albert je očajan, ne zna gde da nas vodi. Ugovorio je sa mlađim Bučijevim sinom da idu na vrh brda San Anđelo, da traže stan. Ali preko noći napada sneg preko metar visok. Sad nas ne mogu oterati, bar dok se sneg ne otopi.

5/1/44. Duvao severni vetar i istopio sneg. Putevi su pretvoreni u snežne bare. I po tim snežnim barama, Don Domeniko išao u Kosta ali stan nije našao: popova nećaka bila je protivna da se tamo uselimo. Onda Don Domeniko reče da pređemo u kuću Kaverni. Dade Albertu ključ i on sa Markom ode noću tamo da vidi kako je.

30/3/44. Puna tri meseca smo proveli u Kavernijevoj kući. Zatvoreni kapci, zatvorena vrata, ali smo učinili nesmotrenost te smo ložili kamin prva dva dana. Mnogi su videli dim i pitali seljaka koga ima. Reče da iz njegovog odžaka ide dim u gazdin, kada ima vetra. Drva i uglja imamo napretek. Danju smo sedeli u zimskim kaputima i grejali se žarom koji su nam davali seljanka ili mlinareva žena. Samo njihove porodice znaju da smo tu. Čekamo da padne mrak i da nam seljak da znak sa tri udarca u plafon svoje sobe, da nema nikoga stranog u blizini,

pa onda ložimo. Albert i Marko onda silaze kod seljaka da uzmu spremljenu vodu i da čuju vesti. Don Domenico nas posećuje jednom nedeljno. Donosi knjige, priča novosti koje sluša na radiju, nabavlja nam hranu i lekove. Kaverni nam po seljaku šalje hranu: slaninu, paštašutu i dr. Kupujemo šunke preko seljaka i popa. Kupili smo i veću količinu krompira. Kaverni odobrio da potrošimo svu hranu i vino koje smo zatekli u magacinu. Ja sa ćerkom izlazim po mraku i šetamo iza kuće. Dok traju snegovi, ne dolazi niko osim po neko kod mlinara da samelje žito. Po sobama i kujni idemo u papučama i govorimo šapućuci, da se ne bi čuo šum. Prolaze tako meseci. Pop nam nagoveštava da se treba seliti. Na brdu su se pojavili partizani. Još jednom dođe Mario i napomenu da treba krenuti iz kuće, pošto će uskoro početi nemačke potere. Pitalo se: gde da idemo? Pop predložio da pređemo u jednu praznu kuću, zatim u neki napušten mlin, najzad kod partizana na vrhu brda San Anđelo.

- 11/4/44. Baš kada smo trebali napustiti mlinara i seljaka, ovaj nam saopšti da je nekada u jednoj obližnoj kućici, s druge strane brda, jedna soba bila izdavana pod kiriju. Odošmo Albert i ja, i posle dugog zatezanja i dugih razgovora, pogodismo se da kao sutra uselimo, ali da iz Kavernijeve kuće prenesemo neke stvari. Kućica je ispod samog brda, usamljena, skrivena zelenilom drveća.
- 3/5/44. Evo smo skoro mesec dana kod Atilijevih, sa čijom smo se porodicom sprijateljili. Imanje nije njegovo, nego njegovog pašenoga, koji stanuje sa ćerkom u Kabernardi. Obojica su rudarski radnici. Svi su vrlo pažljivi prema nama i radoznali ko smo.
- 31/5/44. Ceo maj bio je za nas pravo mučeništvo. Često su naoružani fašisti iz Kabernardi dolazili u naš kraj, da uzimaju jaja, piliće, zečeve, a ponekad i da uhapsu. Ja i ćerka Bojana čuvamo po ceo dan stražu. Čim vidimo da neko od drvoseča prolazi pored kuće, svi se sklanjamo.
- 6/6/44. Sinoć zapitah jednog seljaka: da li je istina da je pao Rim. On mi potvrdi ali mi u poverenju saopšti da će sutradan Nemci i fašisti da vrše potere tražeći vojne obveznike. To mi saopštava zbog moga sina. Rekoh mu da je moj sin otišao u Milano, na Univerzitet.

- 16/8/44. Odlučismo Albert i ja da posetimo popa. Nije bio kod kuće, nego je sa seljacima nameštao most od klada, pod nadzorom partizana. U popovoj kući smo razgovarali sa dvojicom vojnika. Oni su nam pričali o pustoši koju su Nemci ostavili u Abruci. Hrabrili nas i tešili da je došao kraj našim mukama.
- 17/8/44. Jutros nas Vilma uplaši da su sinoć saveznici napustili Palaco. Atilio je radio na opravci mostova na drumu pred kućom, Albert je hteo već da beži preko brda u Arčeviju. Utom je prošao crkvenjak iz Palaca i rekao da su Englezi jutros još bili tamo. Zatim je došao i Atilio, i rekao da nije ništa čuo o napuštanju Palaca. Bila je nedelja. Odlučili smo da pođemo u Palaco, da vidimo doktora. Doktor nas je obavestio da su saveznici probili nemački front u Bretanji i da Rusi brzo napreduju.
- 19/8/44. Još uvek čujemo kanonadu. Saveznici su zauzeli Sterleto i Pergolu. Skandalari se vratio. Sa njim i njegovom ženom otišao sam u Arčeviju jer je tamo došao guverner.
- 20/8/44. Guverner nas je primio vrlo lepo. Pročitao sam na engleskom ko smo i šta želimo. Naredio da se cela porodica preveze kolima iz Palaca u Arčeviju, da nam sa da najlepší stan i najbolja hrana u gostionici, sve na trošak Allied Military Government. Niko radosniji od nas. Danas u Arčeviji doživismo prvo razočarenje. Guverner smenjen, došao neki Amerikanac koji neće da čuje da opština plati trošak za nas. Ali sve to nije bilo ništa prema prizoru koji smo neprestano gledali. Nebrojeno mnogo topova i bornih kola prolazilo je kroz Arčeviju. Tek tada smo imali malu predstavu o snazi sa kojom saveznici nastupaju.
- 10/9/44. Preselili smo se u privatni stan, imamo dve sobe i kujnu. Albert otišao u Pergolu da nađe stvari i da vidi šta je sa njegovom devojkom Viktorijom.

Život je dosta monoton. Skoro je sva vojska prošla i Arčevija je ponovo postala malo planinsko provincijsko mesto, na vrhu brda. Danas je došao lekar američkog Crvenog krsta. Govorio nam je da odmah pođemo za Rim, gde ćemo imati stan, hranu i platu. Pristao ja da nas odvede u Pergolu, kada smo mu objasnili da moramo da uzmemo stvari i da povedemo sina. Na brzu ruku smo se spakovali i otišli u Fabriano bolničkim kolima. Ušli smo u bolnicu koja je bila bez vrata i prozora. Smrzli smo se preko noći ležeći na patosu od kamenih ploča.

- 12/9/44. Oko podne pojavi se onaj Italijan, u službi američanskog Crvenog krsta i zapita: „Jeste li gotovi za polazak?“ „Nisam“.
„Onda ćete ostati u Pergoli“.
- 20/9/44. Vojnici iz Poljske legije došli i digli sve mostove koje je vojska namestila. Pergola je time bila odsečena od sveta. Vesti sa fronta dobijamo preko radija instaliranog na jednoj obližnjoj vodenici. Varoš je bez vode i svetlosti.
- 31/10/44. Kada neko od vojnih lica dođe u Pergolu, tražimo da nas preveze. Svi obećavaju, ali se niko ne javlja da pomogne. Novaca imamo za još koji mesec. Po privatnim licima poslao sam pisma Jugoslovenskom poslanstvu pri Vatikanu – odgovora nema. Lepa se razbolela, Bojana je dobila zapaljenje slepog creva pa je morala na operaciju. Pisali smo dva puta A.M.G. (Allied Military Government) u Urbino, tražeći novčanu pomoć za sve izbeglice i prevozna sredstva za premeštaj u Rim.
- 30/11/44. Predsednik opštine Pergole, uspeo je da dobije mali kamion jednog piljara za naš put do Ankone, odakle bismo vozom za Rim. Aldo i Marko pošli prvi i poneli odobrenje za put. Piljar odbio da vozi dalje... Guverner je zatim sasvim napustio Pergolu, u kojoj ostasmo da prezimimo
- 31/12/44. Dr Angelo Anav nam je pisao da je osoblje Jugoslovenskog konzulata smenjeno, da ćemo ja i žena dobiti pomoć, ali decane, jer treba da se prijave za vojnu službu, da će doći da nam lično sve objasni. On je doista došao pred Božić i objasnio da od pomoći nema ništa. Dao sam mu pismo za „Delasem“.
- 21/1/45. Ceo mesec gladovali smo u očekivanju da dobijemo pola svinje, koju je obećao da nam proda naš savetnik Kamerini. Imali smo neprilike sa gospođom Đinevri, čiji nam zet traži da platimo kiriju za 4 meseca jer su nam izdali stan besplatno, misleći da je za 20 do 30 dana. Naravno, sad kad više nema opasnosti od vojne rekvizicije, izvolite napolje i platite.
- 28/2/45. I sa gospođom Barbanti smo došli u sukob. Ona je došla sa sinom, ćerkom i služavkom iz Rima i zahtevala da se iselimo u neka vlažna odeljenja, u kojima je čuvala hranu. Nastala ja svađa. Umešala se i Opština, ali smo ostali deleći kujnu i kupatilo. Ubrzo smo se sprijateljili, kada su videli da nemamo gde ići i da ne ujedamo.

- 31/3/45. Bio sam očajan usled nestašice novca. Pokušavali smo da prodamo časovnike, da bismo mogli dati otplatu Kameriniju, ali bez uspeha. Jednog martovskog dana, kada sam zabrinut šetao, Bojana mi se pridruži i saopšti da je stiglo opširno pismo dr Amodaja. Doneo ga Kamerini. Javio se u odgovor na pismo upućeno Avramu Mošiću, da se još od primirja nalazi u Rimu, da je tamo Ergas i mnogi drugi prijatelji; da su svi mislili da smo propali; da su neki prijatelji u Americi, a neki već u Beogradu. U isto vreme javio da nam je poslao 5000 lira i da će po nas doći njegov sin Armand da nas dovede u Rim. Sporazumeli smo se sa gospođom Barbanti da zajedno pođemo. Sada smo svi puni novih nada.
- 22/4/45. Kada Bog daje, onda daje sa svih strana. Naišli neki oficiri Amerikanci u Pergolu. Albert se upoznao sa njima i oni došli kod nas i kupili slika za 30.500 lira. Sada smo raspolagali čitavim kapitalom. Amodaj nam je ponovo pisao da ne dangubimo nego da požurimo sa dolaskom. Teško je bilo naći prevozna sredstva. Odobrenje vojnih vlasti smo nekako dobili. I tu je slučaj igrao glavnu ulogu: naišla jedna kola pomorandži istovarena kod piljara, koja su se vraćala u Rim. U 6 časova uveče pogodismo se i sutra izjutra u 5 časova bili smo spremni za polazak. Putovali smo celi dan. Vozari su lako prolazili kroz sve smetnje kazujući da prevoze saveznike. Eto nas u Rimu. Amodaj nas je obavestio telefonom da je moj brat David stigao u Beograd. Da li će Rim biti kraj naših patnji ili nas čekaju nova iskušenja?